

УВОДЗІНЫ

Надрукаваныя тут народныя словы падслуханы і запісаны мною ў Глускім раёне Мінскай вобласці¹. Рабілася гэта пачынаючы з 1945 г. З 1947 г. да верасня 1957 г. запісы вяліся несістэматычна.

У слоўнік увайшла толькі частка сабранага матэрыялу.

Розныя групы слоў па-свойму цікавыя. Адны з іх—гэта старажытныя агульнаўсходнеславянскія ці агульнаславянскія, напрыклад: *віж* (**вижь**), *віжаваць* (**вижевати**), *свесць* (**свесьь**), *блашчыца* (**площица**); другія—узніклі як дыялектныя словы, напрыклад: *знéхтаваць*, *алáдчынка*, *ралéйны*; трэція—запазычаныя, іншамоўныя, напрыклад: *хвіст*, *штандара*, *мітрэнка*, *пэйсы*, *шўпель*.

Спынюся на некаторых з іх.

---

¹ Значная частка слоў з паметкаю «Глуск» запісана ў Глуску, але не ад ураджэнцаў гэтага гарадскога пасёлка.

ВІЖ. Слова запісана ў в. Клетнае. Значэнне яго—хітрук, шпіён, які «жывё ціхянько», заўсёды імкнецца непрыкметна выведаць пра іншых, пра суседзяў; такіх не любяць і характарызуюць як нялюдскіх у грамадзе; аб гэтым сведчаць наступныя фразы: *Віж той пракляты. О-о-о! Ён віж* (з інтанацыяй ганьбы). Слова *віж* ад таго ж кораня, што і старажытнае агульнаўсходнеславянскае слова *видѣти*; *вижь*—з *видѣ* (параўн.: польскае *widz*—глядзіць, сведка і інш.). У старажытнасці яно мела значэнне паняты, сведка. Такім чынам, слова *віж* захавалася са старадаўнасці, але змяніла значэнне. Ад слова *віж* ёсць і вытворныя — *віжавіць, вівіжаваць, навывіжоўваць, віжаванне, віжаваты*.

ЗНЕХТАВАЦЬ (у вымаўленні *зньэхтуваць* і *зньэхтаваць*). Запісана ў в. Слаўкавічы. Дзеяслоў I спражэння (-ую, -уеш), пераходны. Утвораны ад займенніка, на першы погляд—*нехта*, але сваім сэнсам, значэннем *знехтаваць* у сваяцтве з *ніхто*. *Знехтаваць*—ахаяць, зганьбіць, зусім прынізіць (каго-небудзь). Параўн.: *Ты—ніхто*. У гаворцы в. Слаўкавічы мае месца зблытванне часціц *не* і *ні*, прычым часцей ужываецца *ні*, іншы раз *не* замест *ні* (*нечога не рабілі*). Можна быць, гэтым і тлумачыцца—*зньэхтаваць* ад *ніхто*.

ХВІСТ. Назоўнік мужчынскага роду. Знак забароны пасвіць жывёлу (на сенажаці, канюшыне, пожні); гэта — тычка, на якой завязан жмут саломы, травы або закручаны вузлом галінкі з лістамі. Можна падумаць, што

хвіст — узятае з украінскай мовы слова: *хвіст* нагадвае падвязаны конскі хвост, а *хвост* паўкраінску—*хвіст*. Параўн. таксама укр. *хист*, *захист*—*абарона*, *забарона*.

Некаторыя з надрукаваных тут слоў пачуеш часцей: *кукулька*, *абганяць* (бульбу), *перавёдаць*, *акало́т*, *але́шнік*, *астро́ва*, *бач*, *батава́ць*, *ба́цене*, *браце́нік*, *буякі*, *галашчо́кам*, *гле́ўкі*, *гушка́ца*, *ёмка*, *завішавáць*, *злы́гіч*;

а каторыя—радзей ці вельмі рэдка: *барліна*, *віж*, *віжавáць*, *галэ́п*, *дб́йло*, *зам'ёт*, *заўві́ца*, *знéхтаваць*, *і́рха*, *лэ́зная*, *лучні́к*, *лях*, *ляша́н*, *маршча́к*, *мітрэ́нка*, *то́лмач*, *рашэ́ціна*, *сахо́р*, *сукáло*, *траці́на*.

Да некаторых слоў прыводзяцца паралелі з гаворак розных раёнаў Беларусі (Радашковіцкі, Заслаўскі, Карэліцкі і інш.; гг. Мсціслаў, Радашковічы). Яны або мною сабраны, або падказаны знаёмымі і калегамі, якія родам з гэтых мясцін.

Рыхтуючы гэты слоўнік да друку, мелася на мэце: даць выкладчыкам беларускай дыялекталогіі, а таксама іншых раздзелаў навукі аб роднай мове (сучасная беларуская мова, гістарычная граматыка) новыя факты і матэрыялы; даць матэрыялы і факты для студэнцкіх курсавых работ па лексіцы народных гаворак; паказаць у пэўнай меры разнастайнасць дыялектнай лексікі поўдня Беларусі; звярнуць увагу на неабходнасць неадкладнага і самага шырокага паходу студэнтаў, вучняў, выкладчыкаў, журналістаў, пісьменнікаў на збіранне, сістэматызацыю, друкаванне і вывучэнне

дыялектнай лексікі — невычэрпнага народнага багацця ¹.

Шырокае збіранне дыялектнай лексікі павінна быць падпарадкавана не толькі задачам навуковага асвятлення тэарэтычных пытанняў мовазнаўства, а і задачам штодзённых клопатаў пра ўзбагачэнне і далейшую нармалізацыю нашай літаратурнай мовы. Нярэдка ў нас ужываюцца словы няправільна, часам з «хістаннямі» ў адносінах роду, ліку, націску.

Ці трэба, скажам, ужываць побач і **поезд**, і **цягнік**? Ці захоўваць у літаратурнай мове **атрымаць** (пасылку, зарплату)?

Нярэдка пішуць і гавораць *прызачыніць* (*пры-за-чыніць*), *прызакрыць* (*пры-за-крыць*) юшку, фортачку, дзверы і *прыадчыніць* (*пры-ад-чыніць*), *прыадкрыць* (*пры-ад-крыць*) юшку, фортачку, дзверы. Ці добра? Ці правільна? У Глускім, Любанскім, Старадарожскім раёнах Мінскай вобласці, у Акцябрскім і Парыцкім раёнах Гомельскай вобласці, у Асіповіцкім і Бабруйскім раёнах Магілёўскай вобласці (па маіх уласных назіраннях) гавораць:

прычыніць (юшку, фортачку, дзверы),

прачыніць (юшку, фортачку, дзверы).

У Кандрата Крапівы: Прачыніла дзверы ў хату і яшчэ з-за парога ледзь выгаварыла... (Збор твораў, т. II, Мінск, 1956, стар. 191).

---

¹ Гэтага вымагае і сучасны ўзровень беларускай дыялекталогіі як навукі, якая мае, як ніколі, багатыя матэрыялы па фанетыцы і марфалогіі народных гаворак і мае вельмі бедныя і скупыя матэрыялы па лексіцы народных гаворак.

У Максіма Лужаніна: прачыніць... дзверцы («Моваю сэрца», 1955, стар. 81).

Прычыніць і *прачыніць* ужываюцца і ў некаторых раёнах вакол сталіцы, і ў шэрагу раёнаў Маладзечанскай і Гродзенскай абласцей (высветлена шляхам апытання студэнтаў—ураджэнцаў гэтых абласцей).

Чаму ж аддаць перавагу? *Прызачыніць* ці *прычыніць*? *Прыадчыніць* ці *прачыніць*?

Пішуць і гавораць іншы раз: *зачыніць* кніжку, *зачыніць* сход, *закрыць* вочы, як і *зачыніць* дзверы. Народная мова і пісьмовая практыка лепшых знаўцаў мовы дае іншае: *зачыніць* дзверы, фортачку, *адчыніць* дзверы, фортачку, але *загарнуць* кніжку, *адгарнуць* кніжку (дарэчы—не *лістаць* кніжку, а *гартáць* кніжку), *заплюшчыць* вочы, *расплюшчыць* вочы, *закрыць* сход, нараду, *адкрыйць* сход, нараду.

У жывых народных гаворках ужываюцца ў адным значэнні часціцы *вось, вот, от*. У літаратурнай мове запанавала адна з іх—*вось*. І калі хто-небудзь, апісваючы Палессе, Случчыну, жыхароў Палесся або Случчыны (тут звычайна ўжываецца *от*), у дыялогу герояў ужывае часціцу *от* гэта не выклікае здзіўлення. Калі ж пісьменнік апісвае полацкі край, расказвае пра людзей і пра падзеі каля Полацка, то часціца *от* у мове героя—зусім нечаканая.

Да мяне, як выкладчыка, часта звяртаюцца студэнты з просьбаю вызначыць, якая форма, якое слова з'яўляецца нормаю. Як правільна — шóфер ці шафёр? цэмент ці цэмэнт? прóцант ці працэнт? і інш. Маючы перад сабою

аўдыторыю, у якой выхадцы з розных куткоў Беларусі, я меў магчымасць высветліць, што і ў Капаткевіцкім, і ў Радашковіцкім, і ў Заслаўскім, і ў Жалудоцкім, і ў Ветрынскім, і ў Дрысенскім, і ў Мсціслаўскім і без ліку іншых раёнах гавораць не *шафёр*, а *шобфер* (у вымаўленні шобфер, шобфяр, шобфір). Лінгвісты тлумачаць, што гэтыя слова з французскай мовы, у якой націск падае, як норма, на апошні склад, таму з націскам на ё(о) павінна ўжывацца яно і ў нашай мове. Ці мала ёсць запазычаных слоў, якія, падпарадкоўваючыся фанетычнай сістэме і граматычнаму ладу нашай мовы, змянілі свой выгляд, маюць націск на іншым складзе? Не *цэмэнт*, а *цэмент*. Ці пабеларуску гаварыць *трактары*? У многіх кутках Беларусі гучыць: *трактары* (*трактары* або *трактарэ*), *трактароў*, *трактарамі*.

Ёсць у народных гаворках некалькі слоў, якія абазначаюць працэс уборкі ільну: *браць лён*, *ірваць лён*, *скубіць лён* і інш., і няма *церабіць лён*. *Цярэбляць*, *працярэбляюць* зараснікі, лес; *цярэбляць* (*абцярэбляюць*) галлё; *працярэбляюць*—у значэнні прабіваюць, расчышчаюць—шлях, дарогу; *церабіць* ужываецца ў значэнні хутка, прагна, з добрым апетытам есці. У газетнай жа мове—*цярэбляць лён*.

У пісьмовай мове часам без разбору, без уліку канкрэтнага кантэксту ўжываецца слова *гвалтоўна*, забываюцца такія словы, як *сілком*, *сілаю*, *жывасілам* (ці *жывасіллю*) і інш.; без разбору, без уліку канкрэтнага кантэксту ўжываецца слова *наведаць*, тады як ёсць не толькі *наведаць*, а і *пераведаць*, *пераведацца*, *адве-*

даць (каго-небудзь), *адведацца* (параўн.: народныя *адведзіны, адведкі*); без разбору і ўліку канкрэтнага кантэксту ўжываецца кніжнае запазычанае слова *сказіць*, тады як ёсць народныя (яны зрэдку сустракаюцца і на старонках газет) *зняпраўдзіць, зняпраўджваць, няпраўдзіць*.

Лексічныя запазычанні—іншы раз простая неабходнасць у развіцці мовы. Калі ў той ці іншай мове няма адпаведнага слова для абазначэння пэўнага паняцця ці прадмета, то або ўзнікае слова — наватвор, або запазычваецца слова з іншай мовы. Але запазычання павінны быць межы, а ўвядзенне ў літаратурную мову запазычанняў пры наяўнасці свайго, вядомага ў народна-дыялектнай ці літаратурнай мове — гэта праяўленне абьякавасці да роднай мовы, несвядомае ці свядомае не ўзбагачэнне, а збядненне роднай мовы. Часопіс «Беларусь» ужывае словы (назвы рыб) *фарэль, харыус*. Гэтыя рыбы водзяцца ў рэчках Беларусі, што бяруць пачатак галоўным чынам з крыніц Беларуска-Літоўскага ўзвышша. Л. П. Сабанееў у кнізе «Рыбы России», надрукаванай яшчэ ў сярэдзіне XIX ст., піша, што на Міншчыне, Вілейшчыне гэту рыбу называюць *стронг* (з некаторымі фанетычнымі адрозненнямі). Я пацвярджаю гэта. Гавораць не *фарэль* (гэта—шведскае слова *forele*), а *стронг, малёнькі стронжык*. Гавораць не *харыус*, а *ліпéнь*.

Чаму ж не кіравацца патрабаваннем Якуба Коласа аб тым, што «перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўнікавыя і фаль-

кларныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі—а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта (ці ўжываецца і невядома нам)»¹.

Беларускае радзе, напрыклад, аб'яўляе пра «замазку для вокнаў», ігнаруючы агульнавядомае слова «кіт».

У народна-дыялектнай мове слова *скрозь* ужываецца ў значэнні ўсюды, паўсюдна. У літаратурнай мове, калькіруючы фразеалагізмы, часам ужываюць *скрозь слёзы*, *скрозь зубы* і некаторыя іншыя. Мехаінічнасьць калькіравання тут вельмі відавочная. У дасканалых знаўцаў мовы сустракаем *праз слёзы*, *праз зубы*. А ёсьць жа ў беларускай мове і іншыя свае спалучэнні і словы. Ужыванне дублетных і сінанімічных спалучэнняў і слоў толькі ўзбагачае літаратурную мову. Так, у адным радзе з *праз слёзы* зусім заканамерна і абгрунтавана ўжываць сінонімы з *слязьмі*, *праз плач*, *проплач* і некаторыя іншыя.

Ці не наш грэх, што мы *скрозь*, *усюды* пішам толькі *жадаю поспеху* і забываем трапныя і разнастайныя ў стылёвых адносінах народныя, не кніжныя пажаданні (напрыклад, *спору ў працы!*)? ²

---

¹ Я куб Колас. Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы. Мінск, 1957, стар. 309.

² Гаворачы пра значэнне і ўжыванне некаторых слоў (стар. 6—10), я не маю на мэце самачынна ўзакоініць тыя ці іншыя выпадкі словаўжывання, а толькі звяртаю ўвагу на іх.

Некалькі радкоў пра геаграфічныя назвы. Дзіўна, калі чытаеш, напрыклад, добра знаёмае вядомае слова *Ждановічы*—Здановічы. Каму і для чаго трэба такая пераробка, такая вольніца?

Перадача на пісьме геаграфічных назваў—вельмі адказная справа. Правільнае напісанне іх не можа не грунтавацца на жывым вымаўленні іх. Правільна, напрыклад, зрабілі, што адмовіліся ад напісання «*Менск*». У старажытнасці яно гучала і пісалася *Мѣньскъ* (параўн.: *мен-а*), сям-там ля сталіцы і цяпер гавораць *Менск* (ці *Меньск*). Аднак такое вымаўленне не тыповае, яно гістарычнае, але змененае. Тое самае трэба сказаць і пра *Заслаўе*. Горад *Заслаўе* меў у старажытнасці назву *Ижяславль* або *Изяславль*. З цягам часу яна змянілася. На *Заслаўшчыне* і ў суседніх раёнах гавораць *Заслаўе* (і *Заслоўе*). Літаратурнаю нормаю стала *Заслаўе*. У гэтым слове, як і ў словах *рубль*, *журавель*, *вецер*, *віхор* і падобных да іх, у старажытнасці на канцы быў галосны, які адпаў, пасля чаго атрымалася нязручнае для вымаўлення канцавое спалучэнне зычных гукі: *рубл'*, *журавл'*, *карабл'*¹, *ветр*, *віхр* і інш. Гэтыя канцавыя спалучэнні зычных у мове беларусаў з даўняга часу змяніліся; так, з *журавль*² атрымалася *журавел'* або *жураў* ці *жораў*; з *рубль*—*рубел'*; з *карабль*—*карабел'*; з *вѣтръ*—*вѣцер*, з *вѣхръ*—*вѣхор*. У большасці

---

¹ Значок ' ужываю тут для абазначэння мяккасці зычнага л.

² Літарау в тут абазначан галосны ер.

выпадкаў паміж зычных паявіўся новы галосны (*вѣтръ — вѣцер*); у спалучэнні *вл'* паявіўся або ўстаўны галосны (*журавль—журавѣл'*), або зычны *в* змяніўся на *ў*, а *л'*—на зычны *ј* (*Изяславль — Заслаѣе*), або проста зычны *л'* адпаў. Гэта адбылося, напрыклад, у назве горада *Мьстиславль* (у старажытнасці слова мела значэнне прыметніка—*Мсціславаў*). На Мсціслаўшчыне і ў шмат якіх суседніх раёнах гавораць *Мсціслаў* (або *Амсціслаў*), але не *Мсціслаўль*. Варта і пісаць без *ль*. Дарэчы, на Мсціслаўшчыне, як і ў даўнія часы, гэта слова вымаўляецца з націскам на *і*, а не на *а* (параўн. народную прыказку: Мсціслаў не аднаго сціснуў). Няма падставы гаварыць і пісаць *Браслаўль* (параўн.: Лістоў напісаў табе многа ў твой раён, у Браслаўе¹).

Ці правільна, што на картах і ў газетах пішуць *Вілія*? (параўн.: Гэта было ў сорок першым, восенню памятнай тою, ранкам, ад хмар пацямнеўшым, па-над ракою Віллёю²).

Не *Нёсвіж*, а *Нясвіж*.

Не *Сіманавічы* (вёска на поўдзень ад Бабруйска), а *Сымонавічы*.

Не *Рогава* (вёска на мяжы Заслаўскага і Радашковіцкага раёнаў), а *Рагавá*.

Не *Асіпавічы*, а *Асіпóвічы*.

Не *Нёман*, а *Нёман*.

Не *Талачынó*, а *Талачын*.

---

¹ М. Танк. След бліскавіцы, Мінск, 1957, стар. 92.

² Там жа, стар. 17.

Нельга ігнараваць таго вымаўлення, той формы геаграфічнай назвы, якая бытуе ў населеным пункце і вакол яго.

Надышоў час і наспела самая пільная патрэба, каб мы сабралі беларускія тапанімічныя назвы, склалі слоўнікі, даследавалі і ўсебакова вывучылі іх. Неабходна сабраць народную лексіку і тэрміналогію і, не чакаючы паяўлення капітальнага слоўніка, друкаваць тое, што сабрана і паспяхова збіраецца нашымі дыялектолагамі.

Збіраючы народна-дыялектную лексіку, багачце і сінанімічная разнастайнасць якой бязмежныя і невычарпальныя, варта мець на ўвазе не толькі адрозненні тыпу *гáчка*, *капаніца*, *маты́ка* (гэтыя словы абазначаюць той самы прадмет, але бытуюць у розных мясцінах Беларусі), а і тую разнамаснасць лексікі, якая ствараецца адрозненнямі граматычнымі, словаўтваральнымі, фанетычнымі, акцэнталагічнымі і некаторымі іншымі.

Коротка спынюся на некаторых адрозненнях, ілюструючы іх вядомымі мне прыкладамі.

Маюцца так званыя дублетныя словы, раўназначныя: *наравісты* і *натúрысты* (Глускі раён).

Ёсць словы, якія ў розных мясцінах маюць розныя значэнні: *лупáты* — *губáты* (Мсціслаўскі і Глускі раёны).

Адзін прадмет (дзеянне, прымета) мае розныя назвы: *папру́га* (Акцябрскі, Глускі раёны) і *дзя́га* (Заслаўскі, Лагойскі, Радашковіцкі раёны); *заслóн* (Акцябрскі, Глускі раёны), *перадóк* (Халопеніцкі раён), *зэда́ль* (Радашко-

віцкі раён), *услон* (Нясвіжскі раён); *шўты, лабáты* і *галамоўзы* (бык); *хвóя* і *сасна́*.

Словы аднаго караня, але адрозныя па словаўтваральных марфемах—па суфіксах ці прэфіксах: *пяча́йка, печая́* (ці *печы́я*), *пяко́тка*; *спява́к* і *пясе́льнік*.

Словы, што адрозніваюцца па націску: *пе́рун* (Старадарожскі, Глускі раёны) і *пяру́н* (Мінскі, Радашковіцкі, Заслаўскі раёны), *гу́ба* (Глускі раён) і *губа́* (Мінскі раён).

Словы, што адрозніваюцца граматычным родам: *навóй* — назоўнік мужчынскага роду (Дрыбінскі раён) і *навóйка*—назоўнік жаночага роду (Глускі раён); *абалачо́к* і *вóблачка*, *аса́* і *вóсел*.

Словы, што адрозніваюцца гукавым складам, несупадзеннем аднаго ці некалькіх гукаў: *я́блына* і *я́блыня*, *пóзны* і *пóзні*, *старада́ўны* і *старада́ўні*.

* * *

Выказваю шчырую падзяку П. Ф. Глебку, М. І. Гурскаму, М. І. Жыркевічу, М. Р. Судніку, якія дапамаглі каштоўнымі парадамі пры падрыхтоўцы слоўніка.

Ф. Янкоўскі